

**ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՎ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԳՐԱՌԱԾ
ԽԱՂԻԿՆԵՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ԲՈՒՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ-ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտ

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է փարթամ բուսականությամբ, և յուրաքանչյուր բուսատեսակ ունի մեկից ավելի գրական և բարբառային անվանումներ: Բուսանունների քննությունը կարևոր է հայերենի ընդհանուր բառապաշարի ուսումնասիրության, նաև աշխարհագրական տվյալ վայրի բուսապատկերը, տարածքի բնակչության լեզվամտածողությունը, դարձվածքներն ու բանահյուսական բանաձևումները, կենցաղավարության որոշ իրողություններ ճանաչելու համար: Բուսական աշխարհի մասին տեղեկությունները մեծապես օգնում են տեղանունների ստուգաբանությանը:

Այս բառաշերտի յուրօրինակ շտեմարան են Կոմիտաս Վարդապետի և Մ. Աբեղյանի գրի առած մոտ քսանհինգ հազար ժողովրդական խաղիկները: Կոմիտաս Վարդապետի և Մ. Աբեղյանի գրած բանահյուսական նյութերից կազմված «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգերի ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից, որոնցից յուրաքանչյուրում ընդգրկված է հիսուն չափածո տեքստ:

Ժողովրդական երգերի բուսաբառերը հիմնականում գործածված են ուղիղ կամ փոխաբերական իմաստներով, անձնավորվում են, ունեն տարբեր խորհրդաբանություն, հաճախ էլ դառնում են բանաստեղծական տողը հանգավորելու միջոց: Երգերում հաճախակի են գործածվում հանրությանը լայնորեն հայտնի բուսանունները, ինչպիսիք են՝ *ծառ*, *ծաղիկ*, *վարդ*, *մեխակ*, *ծիրան*, *խնձոր*, *շինարի* և այլն:

Բանալի բառեր – *խաղիկ*, *ժողովրդական երգ*, *բուսանուն*, *բարբառ*, *բանահյուսություն*, *ծառ*, *ծաղիկ*, *ծիրանի*, *խնձոր*, *վարդ*

* **Հայկանուշ Մեսրոպյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ առաջատար գիտաշխատող, Վ. Բյուսուլի անվան պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի ղեկավար

Айкануш Месропян – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, доцент кафедры арменоведения ГУ имени В. Брюсова

Haykanush Mesropyan – Sc.D in Philology, Leading researcher of the Language Institute named after R. Acharyan of the NAS RA, Associate Professor of the Chair of Armenian Language of the Brusov State University

Էլ. փոստ՝ mesropyanhaykanush@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8038-0168>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 06.02.2024

Գրախոսվել է՝ 12.02.2024

Հաստատվել է՝ 15.02.2024

© The Author(s) 2024

Հայկական լեռնաշխարհի բուսանուններին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ են գրվել¹: Ինչպես հայտնի է, ամերիկացի լեզվաբան Կարլ Բաքի «Հնդեվրոպական հիմնական լեզուների ընտիր հումանիշների բառարանում» առանձնացվող 22 բառիմաստային խմբերից ութերորդը «երկրագործություն, բուսականություն» բառափունջն է²: Այս բառաշերտի յուրօրինակ շտեմարան են Կոմիտաս Վարդապետի և Մ. Աբեղյանի գրի առած մոտ քսանհինգ հազար ժողովրդական խաղիկները:

Կոմիտաս Վարդապետի և Մ. Աբեղյանի գրառած բանահյուսական նյութերից կազմված «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգերի ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից, որոնցից յուրաքանչյուրում ընդգրկված է հիսուն չափածո տեքստ՝ երկտող, քառատող, վեցնյակ, ութնյակ և այլն³: Կոմիտասն իր կատարած բանահավաքչական աշխատանքի դժվարության առիթով Մ. Աբեղյանին գանգատվում է, որ ժողովրդական երգերի քառատողերը՝ քառյակները, հաճախ խառն ու անմիտ են իբրև բանաստեղծություն, բայց և շարունակում է հարմար բանասաց գտնելու որոնումները: Ցանկալի արդյունքը տրվում է Կոմիտասի ու Մ. Աբեղյանի համատեղ աշխատանքով: Ազգանվեր այդ աշխատանքի մասին Մ. Աբեղյանն իր հուշերում գրում է. «Ես էլ, Կոմիտասն էլ ունեինք բավական թվով քառյակներ ժողոված, ձեռք բերինք բազմաթիվ խաղեր նաև մեր ընկերներից և աշակերտներից: Բայց այդ ամենը բավական չհամարելով՝ ամառն իրենց ծնողների մոտ և առհասարակ գյուղերը գնացող աշակերտներին պատվիրեցինք ժողովել ժողովրդական երգեր: Դրա համար Կոմիտասը պատրաստեց հազարավոր թերթիկներ և ամեն մի աշակերտի, առանձնապես իր խմբի երգիչներին բաժանեց, որպեսզի միակերպ թերթիկների վրա գրած բերեն իրենց գրի առած երգերը: Այս միևնույնը կատարեցին և հաջորդ

¹ Տե՛ս **Հայր Աետոյ Ալիշան**, Հայբուսակ կամ Հայկական բուսաբանություն, Մուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1895: **Կարապետ Գաբրիելեան**, Հայ բուսաշխարհի պատկեալ Իզմիրլեանց գրական մրցանակաւ յամին 1912 տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղիմ, 1968: **Ռուբեն Ղազարյան**, Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1981: **Պապին Դանդիյան**, Բուսաբանական բառարան: Համառոտ բուսակարգաբանություն, Եր., «Հայաստան», 1975: **Корюн Оганян**, Полный словарь фитонимов: растения с армянскими наименованиями, Армянский музей Москвы и культуры наций, М., 2022:

² Տե՛ս **Buck C.**, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas, Chicago, The University of Chicago Press, 1949:

³ Տե՛ս **Կոմիտաս Վարդապետ և Մանուկ Աբեղեան**, Հազար ու մի խաղ: Ժողովրդական երգարան, առաջին յիսնեակ, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1904: Նաև՝ **Կոմիտաս Վարդապետ և Մանուկ Աբեղեան**, Հազար ու մի խաղ, Ժողովրդական երգարան, երկրորդ յիսնեակ, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1905: Նաև՝ **Կոմիտաս, Մ. Աբեղյան**, Հազար ու մի խաղ, Ժողովրդական երգերի ժողովածու, վերակազմեց Արթուր Շահնազարյանը, «Կուլտուրալ ռենեսանս» հիմնադրամ, Եր., 2015: Նաև՝ **Մանուկ Աբեղյան**, Հիշողություններ Կոմիտասի մասին, Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Եր., 1960, էջ 62-74: **Թ. Աջամեան**, Կոմիտաս Վարդապետ, իր կեանքն ու գործունեությունը, հատոր Ա, «Կիլիկիացիներ», Կ. Ն. Սագասճեան, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 64:

տարիները, այնպես որ տասնյակ հազարավոր այսպիսի գրած թերթիկներ հավաքվեցին մեզ մոտ»⁴:

Մեծանուն երաժշտագետն ու անվանի գրականագետը մշակում են առկա երկու ընտրանի հիսնյակները, նաև իրենց ընկերների հավաքածները⁵, տարբեր ժողովածուներում տպագրված երգերը⁶: Կոմիտասի առաջարկությամբ երգարանն անվանում են «Հազար ու մի խաղ»:

Երգերի առաջին հիսնյակը հրատարակվում է 1904 թ., երկրորդը՝ 1905-ին: Առաջին, ինչպես նաև երկրորդ հիսնյակի ծանոթագրությունները տեղեկացնում են, որ «Հազար ու մի խաղի» մասերը կազմված են «ամբողջապես ժողովրդական երգերից, որոնք բոլորն ունին իրենց յատուկ եղանակները և որոշուած են երգելու և ոչ թե կարդալու համար: Ձեռի տակ ունեցած լինելով մօտ քսանհինգ հազար քառատողերի ժողովածու, ինչպես և ուրիշ երգերի վարիանտներ», Կոմիտաս Վարդապետն ու Մ. Աբեղյանը բաղդատում են երգերի տարբերակները և ընտրում լավագույնները, որոնց մասին Տիգրան Մանսուրյանը գրում է. «Ժողովրդական երաժշտական ժառանգութեան մէջ լոյսից ծնուած, լոյսով ներշնչուած գործերի թիւը մեծ է այնքան, որ երբեմն մտածում ես՝ մի՞ թե մեր ժողովուրդն այդքան լոյսի երգեր ուներ իր շուրթերին»⁷:

Երգարանը նոտագրված չէր. հաջողվել էր հրատարակել միայն երգերի տեքստերը: Դրանք նոտագրությամբ տպագրելու հույսով Կոմիտասը դիմում է Արշակ Չոպանյանին, որը գնահատում էր ժողովրդական երգերն ու այսպես էր զգում դրանք. «Ի՛նչ խոր շեշտ հաւատքի, ի՛նչ հզօր թռիչ կրօնական զգացման, ի՛նչ բարձր վերացում աստուածային խոկմանց, ի՛նչ ճոխութիւն վեհ

⁴ Մ. Աբեղյան, Հիշողություններ Կոմիտասի մասին, Երկեր, հատոր Է, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1975, էջ 435:

⁵ 1902 թ. բանահավաք Հայկ Տեր-Աստվածատրյանը բավականին թվով ձեռագիր քառյակներ է տալիս Մ. Աբեղյանին՝ տեղյակ պահելով, որ օգտվել է Արշակ Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ», Միքայել Միանսարյանցի «Քնար Հայկական», Գարեգին Մրվանձտյանցի «Գրոց և բրոց» ժողովածուներից:

⁶ Բազմաթիվ երգեր՝ բարբառային տարբերակներով, ներառվում են «Ազգագրական հանդեսի» բոլոր համարներից, Մարգիս Հայկունու «Էմինեան ազգագրական ժողովածուից», Արամ Երեմյանի «Չարմահալի հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնից», Գևորգ Շերենցի «Վանայ սագ» և Հովսեփ Ծանիկյանի «Հնութիւնք Ակնայ» գրքերից, «Բիւրական» լրագրից (մասնավորաբար՝ «Պարերգ մշեցոց գաւառաբարբառով», «Պանդուխտին երգը Խարբերդի բարբառով», «Հարս տանելու երգ Ակնայ բարբառով», «Ժողովրդական պարերգ շատախցոց բարբառով», «Մրմունջ մը ռամկական, Եր.այ բարբառով», «Վանեցոց պարերգ», «Սիրերգ Վանայ և Եր.ի բարբառներով», Դիարբեքիրի, Պարտիզակի, Մարաշի, Տարենտեի լեզվով, «Խոյթեցոց մէջ երգուած հարսանեկան պարերգ, սիրերգ», «Ակնայ անտունիներ», «Մասնոյ պարերգ», «Կիւրինի կեանքէն», տե՛ս «Բիւրական», Կ. Պոլիս, 1900, 634 էջ), «Բանասեր» պարբերականից, որում «Ջան գիւլում» խորագրի ներքո զետեղված է Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի գրառած 600 քառյակը: Տե՛ս նաև Մ. Աբեղեան, Լմուշներ, Շուշի, Տպարան Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1888:

⁷ Տ. Մանսուրեան, Կենսանորոգ ոգի, Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրութիւններ և յօդուածներ, Գիլք Ա, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի և Մարինէ Մուշեղեանի, «Մարգիս Խաչենց» հրատ., Եր., 2005, էջ 7:

մտածմանց, պերճ պատկերներու և վսեմ բացատրութեանց, և ի՛նչ լեզուի անբաղդատելի ներդաշնակութիւն՝ այդ երգերուն մէջ որ դեռ ա՛յնչափ երիտասարդ են դարաւոր կեանքէ մը յետոյ»⁸:

Ա. Չոպանյանն առաջարկում է առաջին հիսնյակում որոշ փոփոխություններ կատարել, նաև բարբառային խրթին բառերը փոխարինել գրական կամ խոսակցական տարբերակներով: Կոմիտասը պատասխան նամակում գրում է. «Շատ կը խնդրեմ՝ ուղարկէք անմիջապէս ցանկը այն երգերի, որոնց տեղ կը կամենայիք Ակնայ, Վանայ կամ Մշոյ երգեր գետեղել. եթէ իրօք անմիտ են, և եղանակներն էլ ոչ կարևոր, դոցա փոխարէն ուրիշները կը դնենք», ապա պարզաբանում է, որ երգարանը ժողովրդական հենք ունի, գիտական չէ⁹:

Երկու հիսնյակները հիմք են դառնում «Ժողովրդական խաղիկներ: Գյուղական փոքր երգեր իրենց փոփոխակներով» երգարանի ստեղծման համար, որը լույս է տեսնում 1940 թ.՝ աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի¹⁰: Մեծանուն բանասերը գրում է. «Այս ժողովածուի մէջ տպագրված հազարավոր փոքրիկ երգերը գերազանցորեն գյուղական բանաստեղծություններ են, սիրու երգեր, մեր գյուղացիության արտադրությունը մինչև 1914 թվականը»¹¹: Հարյուր տասը տարի անց՝ 2015 թվականին, Արթուր Շահնազարյանին հաջողվում է «Հայկական ազգային երաժշտական գանձարան» մշակութային նախագծի շնորհիվ առաջին անգամ հրատարակել «Հազար ու մի խաղ» ժողովածուն՝ նոտագրված Կոմիտասի կողմից: Երաժշտագետ հրատարակիչը Կոմիտասի երկերի տասնչորս հատորներից առանձնացրել է երկու հիսնյակի համապատասխան տեքստերը՝ մեղեդիներով և բարբառային տարբերակներով:

Բանահավաքչական աշխատանքի ընթացքում ի մի բերված խաղիկներն ու ժողովրդական երգերը՝ մի քանի փոփոխակներով, ներկայացնում են Հայաստան աշխարհի գրեթե բոլոր բարբառատարածքները¹²՝ համապատասխան բառապաշարով ու բառիմաստային խմբերով՝ Սուրմալու (26 քառյակ, 16 երկյակ, 28 երգ՝ Կողբից)¹³, Ջավախք (186 խաղ, հավաքել է Հ. Ազնավուրյանը), Սիսիան (110 քառյակ), Ջանգեզուր, Շիրակ, Ալաշկերտ, Բուլանուխ կամ Հարք,

⁸ Ա. Չոպանյան, Դեմքեր, Կոմիտաս Վարդապետ, Գեղարուեստական տպարան, Փարիզ, 1924, էջ 135:

⁹ Տե՛ս Կոմիտաս, Նամականի, ԳԱԹ հրատ., Եր., 2000, էջ 126-127:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ: Գյուղական փոքր յերգեր իրենց փոփոխակներով, մասնակի աշխատակցությամբ Կոմիտասի, Հայպետհրատ, Եր., 1940:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 10:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 123-582: Այս գրքի 111-116 էջերում տրված է ժողովրդական երգեր պարունակող գրականություն, որից Մ. Աբեղյանը խաղիկներ է ընտրել:

¹³ Տե՛ս Սուրմալու, Ժողովրդական երգեր, «Ազգագրական հանդէս», երկրորդ տարի, Բ գիրք, 1897, Թիֆլիս, էջ 332-347, էջ 341-342: Ջավախք, Երուանդ Լալայեանի բանատր գրականութիւնը, վիճակի երգեր, «Ազգագրական հանդէս», երրորդ տարի, Գ գիրք, 1898, № 1, Թիֆլիս, էջ 91-104: Սիսիան, Ժողովրդական երգեր, «Ազգագրական հանդէս», երրորդ տարի, Գ գիրք, 1898, № 1, Թիֆլիս, էջ 105-270: Ջանգեզուր, Ժողովրդական երգեր, «Ազգագրական հանդէս», երրորդ տարի, Դ գիրք, № 2, Մ. Դ. Ռօտինեանցի և Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1898, էջ 113-116: Շիրակի ժողովրդական երգեր, հավաքեց Մ. Բահակեան, «Ազգագրական հանդէս», երրորդ տարի, Դ գիրք, №2, Մ. Դ. Ռօտինեանցի

Գանձակ, Բասեն, Բորչալու, Վարանդա, Վան, Ղափան և այլն:

Արժևորելով նշված տարածքների լեզվական անհատնում գանձերը՝ Կոմիտաս Վարդապետը փաստում է. «Ժողովրդական եղանակները սերտ առնչություն եւ բնական կապ ունին տեղական պայմանների հետ, որնոք ծնում են միջավայրին յատուկ ոճեր. ուստի մի երաժշտական միտք այլ եւ այլ տեղերում ստանում է տեսակ-տեսակ բնորոշ արտայայտություն.... Տեղական եղանակներից ծագում են երաժշտական գաւառական բարբառներ, որոնք այնքան որոշ են, որ գիւղացին ջոկում է մէկը միւսից աշխարհագրական անուններով»¹⁴:

Խաղիկներն արտացոլում են հայ ժողովրդի ավանդություններն ու կենսակերպը, ծեսերն ու տոները, աշխատանքի ու սիրո փառաբանությունը, ազատատենչ ոգին, հոգեմտավոր կարողություններն ու հավատքը, ինչպէս նաև Հայաստան երկրի բուսական աշխարհը:

Սիրո, հարսանեկան, վիճակի, աշխատանքային, երկրագործական, վիպական, ծիսական, գինու, աշուղական, տոնի և ուխտի, քնարական երգերում, պարերգերում, կատակերգերում հանդիպող բազմաթիվ բուսանունները հետաքրքրություն են ներկայացնում հայերենի բառապաշարի իմաստային խմբերի ուսումնասիրության առումով: Այդ խաղիկների միջոցով են սերնդից սերունդ փոխանցվում հայերենի բարբառային բառապաշարի հետաքրքիր շերտերը, իսկ նոտագրված լինելու միջոցով՝ բարբառային արտասանությունը և տվյալ տարածքին բնորոշ հնչյունական նրբությունները¹⁵: Կոմիտասը ժողովրդական երգերի մշակութային

և Կ.. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1898, էջ 161-176: Ալաշկերտի բանատր գրականություն, Գրիգոր քահանայ Նժդեհեանց, «Ազգագրական հանդէս», չորրորդ տարի, Ե գիրք, № 1, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1899, էջ 185-212: Ալաշկերտ, Գրիգոր քահանայ Նժդեհեանցի Բանատր գրականություն, «Ազգագրական հանդէս», վեցերորդ տարի, VII և VIII գրքեր, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1901, էջ 437-505: Բուլանըլի, ժողովրդական երգեր, «Ազգագրական հանդէս», հինգերորդ տարի, Զ գիրք, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1900, էջ 69-73: Գանձակի գաւառ, Բանատր գրականություն, Երգեր, «Ազգագրական հանդէս», հինգերորդ տարի, Զ գիրք, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1900, էջ 383-390: Բասեն, ժողովրդական երգեր, «Ազգագրական հանդէս», հինգերորդ տարի, Զ գիրք, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիս, 1900, էջ 372-382: Բորչալուի գաւառ, Ե. Լալայեան, Բանատր գրականություն, «Ազգագրական հանդէս», իններորդ տարի, XI գիրք, Մ. Մարտիրոսեանցի արագատիպ, Թիֆլիս, 1904, էջ 34-95: Վարանդայի բանատր գրականությունից, Ե. Լալայեան, «Ազգագրական հանդէս», տասնմեկերորդ տարի, XVII գիրք, օրիորդ Ն. Աղանեանի տպարան, Թիֆլիս, 1908, № 1, էջ 42-95: Վանայ բանահիւսությունից, Ե. Լալայեան, «Ազգագրական հանդէս», տասներկուերորդ տարի, XIX գիրք, օրիորդ Ն. Աղանեանի տպարան, Թիֆլիս, 1910, № 1, էջ 100-111: Ղափանի բանատր գրականությունից, Ե. Լալայեան, «Ազգագրական հանդէս», տասներկուերորդ տարի, XIX գիրք, օրիորդ Ն. Աղանեանի տպարան, Թիֆլիս, 1910, № 1, էջ 112-115:

¹⁴ **Կոմիտաս Վարդապետ**, Հայ գեղջուկ երաժշտություն, Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի և Մարինէ Մուշեղեանի, «Մարգիս Խաչենց» հրատ., Եր., 2005, էջ 372: Հմմտ. **Կոմիտաս**, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, հավաքեց Ռ. Թերլեմեզյան, Պետհրատ, Եր., 1941, էջ 26:

¹⁵ Օրինակ, Վանի բարբառի ձայնավորական նրբություններից՝ ոմւ քմայինի արտահայտման հանդիպում ենք «թուվի // թոմվի» բառում. «Ելէք, տեսէք, ո՞րն է կերել մեր թոմվի, ելան, տեսան՝ ուլն է կերել մեր թոմվի» կրկներգում *թոմվի* բուսաբառը քանիցս կրկնվում է:

ժառանգության փոխանցման կարևորության մասին Կարապետ Կոստանյանին ուղղված նամակում գրում է. «Քանի խորունկն եմ մտնում երաժշտական ծիծաղածին ծովի մեջ, նոյնքան պնդում է համոզմունքս, թե մեր ե՛ւ ժողովրդական, ե՛ւ եկեղեցական աննման ու վեհ եղանակները, որոնք քոյր-եղբայր են շատ վաղուց, ապագայում նոյնպես օտարների համար ուսումնասիրության աղբիւր պետք է դառնայ, որովհետեւ արմատը շատ խորնհնութիւն է տանում հասցնում, մինչեւ Հայի ծագումը, այնտեղ, նորանից անբաժան, ծլում եւ նորա՛ հետ է մեզ հասնում»¹⁶:

Մի շարք բույսերի նկարագրությանը, նրանց ժողովրդական ընկալմանն ու խորհրդաբանությանը, նաև բուսաբառերի փոխաբերական իմաստներին անդրադառնում է Մ. Աբեղյանը «Ջրերի և բույսերի պաշտամունք» խորագրի «Բնությունը խաղերի մեջ» ենթավերնագրի ներքո¹⁷: Նա գրում է. «Բնության նկարագրի մեջ մտնում են նաև երկրի բուսականությունն ու կենդանիները: . . .մեր սիրու երգերի մեջ բնորոշ կողմն այն է, որ դրանց մեջ գտնում ենք մի ամբողջ կանաչագեղ ու ծաղկազարդ այգի ու պարտեզ՝ *արմավենի, նարնջենի, նոճի* (սելվի), *նշենի, նոնենի, ուռի, որթ* (խաղողի որթ), *մուրտ, սերկկլի, շաքարեղեգն, խնձորի, շամաս, վարդ, աղբրանց արյուն* և այլն»¹⁸:

Նշվածներից (բացառյալ *վարդ* ծաղկանունը) ամենից շատ երգվում է խնձորը: Օրինակ՝ *«Խնձոր ունիմ՝ կրծած ա, Չորսրդորն արծաթած ա, Ափներում մեխակած ա, Մեջը ոսկով լրցած ա»*¹⁹: Այս քառատողում ուշագրավ է *մեխակ* ծաղկանունից կերտված *մեխակել* բայը, որն ընդգրկված չէ Մտ. Մալխասյանցի, Էդ. Աղայանի, «Ժամանակակից հայոց լեզվի» և բացատրական այլ բառարաններում:

«Ես աղջիկ եմ նոր մագա, Աշխարքն ինձ փիանդագ ա, Անմահական խնձորը Կանեմ յարիս թավագա» (Գ, N 60): *«Բարձ վերուցեմ, հոտ կուգա, Կարմիր խնձոր տո՛ւր(ս) կուգա»* (Գ, N 26): *«Տեղ եմ քրցել, փոնթ կրգա, Յարը յարի մոտ կրգա, Կարմիր խրնձոր բարձի տակ, Միջեն անուշ հոտ կրգա»* (Գ, N 9): *«Աղուորն ալ ներսէն ի դուրս, Ծոցը լիքը խրնձորով»* (Բ, N 14գ): *«Խրնձորը գրորել են»* (Բ, N 23, համբարձման երգ): Ինչպես նկատում ենք, բերված օրինակներում *խնձոր* մրգանունը բառակապակցված է *անմահական* և *կարմիր* ածականների հետ և, թերևս, ձեռք է բերել կայուն բառակապակցական միավորի արժեք:

Խնձոր պտղանվան հաճախադեպությունը կարելի է բացատրել Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ հատկանիշով, ծիսական բովանդակությամբ և հանրությանը լայնորեն ծանոթ, օգտագործելի լինելու հանգամանքով:

¹⁶ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, «Մարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո», Եր., 2009, էջ 39:

¹⁷ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Ջրերի և բույսերի պաշտամունք, Երկեր, հատոր Է, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1975, էջ 46-50: Ծան. սույն հոդվածում խաղիկներից ի մի բերած բուսանունները ներկայացրել ենք ըստ Մ. Աբեղյանի թվարկած բառափնջերի՝ հընթացս բուսատեսականիշ կամ լեզվական դասակարգման ենթարկելով դրանք:

¹⁸ Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ..., էջ 48:

¹⁹ Կոմիտաս Վարդապետ եւ Մ. Աբեղյան, Հագար ու մի խաղ: Ժողովրդական երգարան, երկրորդ յիսնեակ, № 18 (այսուհետև երգարաններից բերված օրինակները կնշենք Ա՛ առաջին հիսնյակ, Բ՛ երկրորդ հիսնյակ, Գ՛ ժողովրդական խաղիկներ, այնուհետև՝ ժողովածուի էջը կամ երգի համարը):

Օիրան: Ինչպես և ենթադրելի էր, *ծիրան* պտղանունը, որի լատիներեն գիտաբանը հայտնի է **Prunus Armeniaca** («հայկական սալոր») բառակապակցությամբ, հանդես է գալիս բարձր հաճախականությամբ: «*Օիրանն ի խասե, խաղողն ալաջաւ²⁰, Երկու յար ունիս, մեկ խին, մեյ թագաւ*» (Գ, N 56, 57)²¹: «*Մի ծառ ունիս ծիրանի, Քամին տերն կը տանի*» (Բ, N 13գ): «*Օիրանի ծառ, բար մի տա, Ճրղներըդ իրար մի տա, Ամեն մեջդ ման գալիս, Ցաւերըս իրար մի տա*» (Բ, N 1ա): «*Օիրանի ծառ ծաղկել ա, Թուխ մագերըս թաղքել ա*» (Գ, N 130): Բերված օրինակներում *ծիրան* մրգանունը և *ծիրանի* ծառանունը ուղեկցվում են *խաղող, բար, ծառ, ճյուղ, տերն, ծաղկել* բուսաբաներով:

Նուռ: «Խնձորից հետո կարևոր տեղ են բռնում **նուռն** ու **նոնենին**», - փաստում է Մ. Աբեղյանը²²: Չնայած մեր հայրենի բնությանը հարազատ են նուռն ու նոնենին, սակայն դրանք հատկանշող պտղանունն ու ծառանունը խաղիկներում հաճախադեպ չեն: «*Տանըս տակը կայ նըռնի, ես բարձ բերեմ՝ դու կըռնի, Ես, դու մի բաղում պիտենք, Դու՝ չինարի, ես՝ նըռնի*» (Բ, N 19): Տվյալ օրինակում ակնհայտ է *նըռնի-կըռնի* հանգավորումը:

Շամամ բուսանունն ունի գաղտնի սիրո խոստովանության, լրաբերի - խորհրդաբանություն: «*Բոստան եմ դրբե Վերն էն դարին... Շամամ մի չեղաւ, Ուղարկեմ եարին*» (Բ, N 21):

Մ. Աբեղյանը հավելում է, որ «մեր խաղերի մեջ հիշվում են ուրիշ ծառեր և այլ բույսեր, ինչպես են *շլորի (սալորի), պոպոք, պնդուկ, թթենի, բալի, ծիրանի, չինար, բարտի, ուռի, մոշի (մի խաղի մեջ՝ թուրինջ): «Ընկուզի ծառ պըտուղ կապեր, Պըտուղք դուք էլ էնոր նըման*» (Բ, N 46, ԺԳ): «*Չինար ես, կեռանալ մի*»: «*Չինար բոյիս ինչ կայ խըսուր*» (Բ, N 31): «*Ալուչի ծառ ծաղկեր էր, Մայրամը տակ պառկեր էր, Ալուչի ծառ կոճկեր էր, Մայրամու փոր տճկեր էր*» (Գ, N 131, 1-ին տարբերակ): Այս բանաստղում *կոճկել* բայն ունի «հասունանալ, կլորանալ» իմաստը, որով բնորոշվում է արձենու պտուղը, և ակնարկում է Մարիամի հղի լինելու հանգամանքը:

Հաճախ կոնկրետ ծառանվանը փոխարինում է *ծառ* ընդհանուր բուսաբանը, որին ուղեկցում են *ծաղիկ* կամ *ծաղկել* ձևաիմաստային միավորները: «*Գացիր, նըստար ծառի հով, Դեղիր գաչերդ ընքուերով*» (Բ, N 32): «*Թագաւոր թագն ի գըլուխ, Օստ ծուռ ու մուռ էր*» (Բ, N 42, Թ): «*Երկնից, գետնից սուրբ գորութիւնով Այն ծառըն ծաղիկ էր, Օստ ծաղկեցաւ, Օստ բազմեցաւ, Կանաչ ու կարմիր*» (Բ, N 48 ԺԵ):

«Էջմիածնայ սուրբ գորութիւնով» և «Լուսաւորչի սուրբ գորութիւնով» սկսվող այս կրկներգում ուշագրավ է *ծառըն ծաղիկ էր* արտահայտությունը. *ծաղիկ ծառ*, այսինքն՝ «ծաղկած ծառ»:

Ինչպես հավաստում է Մ. Աբեղյանը, խաղերում բավականին շատ են նաև

²⁰ Ալաջա՝ «գոյնգոյն»:

²¹ Առկա բոլոր բարբառային տարբերակներում այս երկու տողերը կրկնվում են:

²² Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ..., էջ 48-49:

ծաղիկների, խոտաբույսերի և բանջարեղենի անվանումները՝ *ծնեբեկ, սիրեխ, գոխ, դըրլան, խավարծիլ, մանդակ, մանդկու ծիլ, դանձիլ, քեղ, բոխի, կանգառ, շաղգամ, սոկոն, ուեհան, գագնոց, սարի խոտ, արոտ, փալախոտ, սեգ, եղեգն (դամիշ), սինձ, թրթնջուկ* և այլն²³: «Եօթն օր, եօթ գիշեր, **Շաղկամն** ի գօտիս թոռմըշեր... Եարսի խոտվաւ, **Շաղկամ** թոռումաւ» (Բ, N 21): «Էսօր քեզ ապով էնքան են զարկած, Զիւմ արիւն գրգած **բաւթկով են** բրոնած... Ինչ իմ աչք ընկաւ քու կարմիր երեսաց, Էնպէս ինչ **վարդ, ուեհան** վեր ձի չեն շարժած» (Բ, N 22): «Անուշ **ուեհան**, որ կը հոտեր, Անուշ բուրեր քո թագուհին»: «Կոտ ու կէս **կորեկ // գարի // ցորեն** ունիւմ ցանելու համար» (Բ, N 5): «**Յոնջեքը** կանաչել ա, Յարբս ինձ ճանանչել ա» (Գ, N 140 ա բ): «**Յոնջեն** նոր ա կանանչել, Աղջիկ տըղեն ճանաչել» (Գ, N 140 բ):

Այս երգաշարում հանդիպում են վարուցանքին նվիրված գործիքների անուններ՝ *մանգաղ, գերանդի, արոր, գութան, ցանել, հնձել* և այլն, որոնք միջնորդավորված առնչություն ունեն բուսական աշխարհի հետ: «Սարի **թրթրնջուկ** թագա, Մեղր ու շաքար քեզ մագա» (Գ, N 58), մյուս տարբերակներում առաջին տողը կրկնվում է հնչատարբերակներով՝ «Սարի թարթանջուկ» (Գ, N 58): «Սարի **թրթուր** մի թոզ ա, Ինձ պես նագանի յարը Քեզ պեսին ո՞նց սագա» (Գ, N 1), երկրորդ տողը այլ տարբերակով է՝ «**Ջավուզ մեխակ** քեզ մագա» // «**Ջավզ ու մեխակ** քեզ մագա»:

«**Բաւթակ են ցանե(լ) դոգա, Մի յար են սիրե(լ) թագա**»²⁴ (Գ, N 69): «Սարի ջուրը սառել ա, **Ղամեն** ձեռքս տարել ա, **Բաղի** միջի շեկ աղջիկ, Ուշքրս, միտքրս տարել ա» (Գ, N 152): «**Էն ծառին** ի նչ կըսագա, **Ճըղներին** զինձ կըսագա» (Բ, N 61):

Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ շատ սիրված են վայրի ու մշակովի ծաղիկները՝ *անթառամ ծաղիկ, սուսան, աղբրանց արյուն, շուշան, ձնծաղիկ, կակաչ, պուտ, լալա, հորոտ-մորոտ, տուխտ, նարգիզ, նունուֆար, հիլ ու մեխակ* և այլն: Օրինակ՝ «Գնաց աշուն, եկաւ գարուն, Կաթեր ջրիկ աղբիրներուն, Երթար, լցվեր բարակ առուն, **Աղբրանց-արիւն** մէջ քարերուն, **Դեղին սուսուն** վեր սարերուն, Փունջ **մանուշակ** մէջ ձորերուն, Կանաչ կարմիր գոյն գոյն **ծաղկունք, Դաշտերն** ամեն էրունք, թրռչունք» (Բ, N 8): «**Անթառամ ծաղիկ, որ կը ծաղկի, Ծաղկեր քո արևուդ նրման**» (Բ, N 44, ԺԱ): «**Բալասան ծաղիկ, որ կը ծաղկի, Ծաղկեր քո արևուդ նրման**» (Բ, N 44, ԺԱ): «**Համասպիւռ ծաղիկ, որ կը ծաղկի, Ծաղկեր քո արևուդ նրման**» (Բ, N 44, ԺԱ), ապա և հաջորդ տողերում՝ **զիներբուկ ծաղիկ, սիրուն մանուշակ, գարնան վարդենիս, շուշան ծաղիկ, նարգիզ ծաղիկ, դեղին կակաչ, սարի սուսուն, աղբրանց-արիւն, ոսկեծաղիկ** (Բ, N 45 ԺԲ): «**Բոյդ ի յասամի, երեսդ ի լալա**» (Գ, N 106,107):

Ինչպես նկատում ենք, վերոբերյալ տողերում հաճախադեպ են ընդհանուր ծաղկատեսակ նշող «ծաղիկ» գոյականը և սրանով կազմված բարդությունները, ապա և՝ «ծաղկել» > **ծաղկալ** (Գ, N 131) բայը: «**Ծաղիկ ես ծաղկանց միջին, Մի հաստ ես աղջկանց միջին**» (Բ, N 27): «**Թագու թ, ինչ բերեմ քեզ նրման, Քո կանաչ արև**

²³ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ..., էջ 48-49:

²⁴ Մյուս տարբերակների հանգավորումը՝ *խոզան-թագան, խոզա-թագա*:

քեզ նրման, Էն արեգակն, որ կը ծաղկեր, Ծաղկեր քո արևուղ նրման» (Բ, N 43): «Քամին անուշ շրնկշրնկաց, Թուփն ու ծաղիկ տրնկտրնկաց» (Բ, N 39): «Արև նոր ա ծաղկեր ա, Յարբա ծաղիկ դրրկեր ա» (Գ, N 133): Այս հատվածում **ծաղիկ դրրկեր ա** արտահայտությունն ունի սիրո խոստովանության իմաստ, որով էլ հիմնավորվում է **ծաղիկ** բուսաբանի գործածության հաճախականությունը:

Ծաղիկ արմատով են կերտված **Ծաղկաձոր**, **Ծաղկեվանք** // **Ծաղկավանք** տեղանունները և **Ծաղկավոր** // **Ծաղկամոր տուն** // **Ծաղկի մեր** տոնանունը: «**Ծաղկաձորեն ձեն կիգա, Ծաղկամերը քներ ա**» (Գ, N 13): «**Ծաղկաձորը ձուն կրգա, Ծաղկավորը տուն կրգա**» (Գ, N 16): «**Ծաղկեվանքում ձուն կրգա, Ծաղիկները տուն կրգա**» (Գ, N 16-12, N 128): «**Ծաղկեվանք ձուն է եկել, Ծաղկի մեր տուն է եկել**» (Գ, N 16-2): «**Ծաղկավանքը ծաղկեր ա, Ծամեր գլխիս թաղքել ա**» (Գ, N 128): «**Սարեն ձորեն ձուն կրգար, Ծաղկավորը տուն կրգար**» (Գ, N 16-124):

Ծաղկամոր տունը, այսինքն՝ Համբարձման տունը, նշանավորվում է բախտախաղով կամ վիճակով, որի կարևոր բաղադրիչը **հորոտ-մորոտ** ծաղկի տեսակներն են: Դրանց խորհրդարանության մասին Ս. Աբեղյանը գրում է. «Այս ծաղիկների անունները կարելի է համեմատել Ameshā-Cpentas Haurvatat Ameretat անունների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրին նույնպես մի ծաղիկ էր ձևաված: Ameretat-ը միաժամանակ առողջության և լիության, հարստության աստվածն է, հավանորեն հայկական հորոտ-հարոտը և մորոտ-մարոտը սկզբնապես եղել են ջրերի և խոտերի ոգիներ, որոնք այժմ հանդես են գալիս որպես ծաղիկներ»²⁵:

Վարդը նույնպես երգվում է վիճակի խաղերի մեջ իբրև կրկնակ²⁶: Միրային երգերի բովանդակությամբ, վարդի ու բլբուլի սիրով պայմանավորված՝ **վարդ** ծաղկանունը և այդ արմատով բաղադրված **վարդահոտ**, **վարդենի** բառերը գործածված են մոտ 25 անգամ: «**Վարդ եմ քաղել մաղերով // շաղերով**» (Բ, N 19): «**Թագւոր բարով, հազար բարով, Դու վարդ ես՝ կանաչ տերևով**» (Բ, N 41, Ը): Վերջին օրինակը կրկնեթղ է, որում **վարդ** ծաղկանունը հանդիպում է չորս անգամ (Բ, N 52, 134, 141): «**Ջուրն իր ճամբով կերթա, ցողածը վարդի թերթ ա**» (Գ, N 88): «**Քրներ ա, քրտրներ ա, Վարդն երեսին փովեր ա**» (Գ, N 141): «**Տեղ եմ քրցել, փոթ կը գա, Բարձիս տկից հոտ կգա, Մեռնեմ բոլոր քաքուլին, Միջեն վարդահոտ կգա**» (Գ, N 8):

Վարդ ծաղկանունը **կարմիր**, **քաֆուր** ածականների հետ կազմում է որոշիչ-որոշյալ բառակապակցություն «**Յարոջ դրոնով անցա ես, անձրև եկավ, թացվա ես, Արև զարկավ, թրփռա ես, Քանց կարմիր վարդ բացվա ես**» (Գ, N 128, 138): «**Առաւօտ լոր մտաւ արտ... Կու նրմանէր քաֆուր վարդ**»²⁷ (Բ N 27, 141): «**Վաղ ես կերթամ իմ հերանց բաղչէն... Իմ հերանց իգին՝ Վարդ հազար թաւուր, Մէջ էն վարդերուն Իմ վարդն է քաֆուր Շահ բլբուլն իջաւ Վեր իմ վարդին հիւր**» (Բ, N

²⁵ Ս. Աբեղյան, Ջրերի և բույսերի պաշտամունք, էջ 55:

²⁶ Տե՛ս Ս. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ..., էջ 49:

²⁷ Կոմիտաս Վարդապետ եւ Ս. Աբեղեան, Հազար ու մի խաղ: Ժողովրդական երգարան, երկրորդ լիսնեակ, № 20:

22): «Իմ աղջիկը կրճնել ա, **Վարդը** ձեռին բրճնել ա» (Գ, N 128, 138): «Արև գարկե, չորցել ա, Քան **քաֆուր վարդ** բացվել ա» (Գ, N 27, 52, 134, 141): «Ջուրն իր ճամբով կերթա, Յողածը **վարդի** թերթ ա» (Գ, N 88): «Քրնեթ ա, քրրտընեթ ա, **Վարդն** երեսին փովեթ ա» (Գ, N 141, 142):

Օաղիկ ընդհանուր բուսանունը երգատողերում հաճախ հանդես է գալիս **ծառ** ընդհանուր տեսակ նշող բուսաբանի կամ կոնկրետ ծառանվան և այլ բուսանունների հետ: «Թագաւորին **ծաղիկ** պիտէր **ծաղկունաց**, **Օաղիկն** էլ **ինչենի** պիտէր **ծաղկունաց**, Քաղենք, բերենք մեր թագաւորին, Որ փայթըթէր **ճուղն** ու **տերն** հետ իրրաց: ...**Օաղիկն** էլ **խընկենի** պիտէր **ծաղկունաց**, Որ փայթըթէր **ծառնու** **ծաղիկ** հետ իրրաց: ...**Օաղիկն** էլ **նրոնենի** պիտէր **ծաղկունաց**, Քաղենք, բերենք մեր թագաւորին, Որ փայթըթէր **թուփն** ու **տերն** հետ իրրաց: ...**Օաղիկն** էլ **նրջենի** պիտէր **ծաղկունաց**, ...**Որ փայթըթէր ճուղն** ու **տերն** հետ իրրաց» (Բ, N 47 ԺԴ):

Հարսանեկան այս երգում, որպես ծառանուն, համաբանությամբ կերտվել է **ինչենի** հարանունը:

Նույն երգաչաբում ծաղիկները թվարկելուն հաջորդում են ծառանունները՝ «**Օիրանի ծառ**, որ կը ծաղկէր, **Օաղկէք դուք էլ էնոր նրման: Խընձորի ծառ... Դամնի ծառ...**», ապա անցնում է գավակ ունենալու խորհրդաբանությանը՝ «**Թա գւոր, ինչ բերեմ, Խաղորդի ուռ կոճակ կապէր, Պըտկէք դուք էլ էնոր նրման... Պընտուկի ծառ պըտուկ կապէր...**» (Բ, N 45 ԺԲ):

Նշված երգատողերում **կոճակ կապել // պտուկ կապել** հարադիր բայերն ստացել են «պտկել, հասունանալ» բայիմաստը:

«Բավական հաճախ երգվում է մանուշակը, պակաս չափով և մեխակը (այլև **խարանֆիլ** անունով): Պակաս չի գովվում նաև «ծաղիկը» անանուն ծաղիկն ամեն տեսակի՝ **ծաղկի փունջ, ծաղիկ ցանել, ծաղիկ քաղել, սարի ալվան ծաղիկը, ծաղկունքը**, թե իրական ծաղիկները և թե նմանությամբ ասված»²⁸: «Մեր թագվորին **ծաղիկ** պիտէր»: «**Տեսքով ես, համով, հոտով, Քան ըզծաղիկ խորտոխկ**» (Բ, N 15):

Բազմաթիվ բուսանուններ թվարկելուց հետո Մ. Աբեղյանը հիշատակում է ժողովրդական ընկալումներում ու պատկերացումներում դրանց վերագրվող հատկանիշների մասին: Այսպես՝ ըստ բանահյուսության՝ «Բույսերի թագավորը համարվում է լոշտակը՝ «*Bryonia Alba*», որը ոչ միայն շնչավոր, այլև մարդանման էակ է: Լոշտակի պտուղներն ու արմատները համարվում են կախարդական գավազան, որը մարդկանց ու գազաններին իմաստություն և զորություն է տալիս»²⁹: Խաղիկներում չարից պաշտպանվելու խորհուրդ ունեն **մասրենին, փշենին, բոին // փոշնին** (*Celtis Australis*), ինչպես նաև **բոնչի** թուփը (*Viburnum Opulus*)³⁰: Ինչպես նկատում ենք, Մ. Աբեղյանը վկայաբերում է նաև բույսերի լատիներեն գիտաբառերը:

²⁸ Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ..., էջ 49:

²⁹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատոր Է, էջ 54:

³⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Ջրերի և բույսերի պաշտամունք, էջ 54:

Հարսանեկան երգերի մեջ բավականին հաճախադեպ են *ծառ* և *ծաղիկ* բուսաբան գույգերը: Ծառը խորհրդանշում է թագավոր փեսային, ծաղիկը՝ հարսին:

Ահավասիկ յոթտողանոց երգում՝ «*Գնացեք ասեք Թագուորամեր... Ծառը գոված է, Մէլ մի սեղան, Խոյ մի խորվու Ծառ գովողինն է*»: Կրկներգ՝ «*Գնացեք ասեք Թագուորահեր... Ծառը գոված է...*»: Այսպիսով՝ «...Եգ մի խորվու, Տիկ մի գինի Ծառ գովողինն է»: «*Գնացեք ասեք Թագուորաքոյր... Ուլ մի խորվու, Գառ մի գրնի (ճիշտ է), Ծառ գովողինն է*»: Կրկներգ՝ «*Գնացեք ասեք... Թագուորահարս... Չորս ջուխտ գույբայ, Մի թաշկինակ Ծառ գովողինն է*»: «*Գնացեք, ասեք Թագուոր աղբեր... երկու ճրնճուղ Մէկ գարեհաց Ծառ գովողինն է...*» (Բ, N 49, ԺԶ): «*Մեռայ բարոյմ բանելէն, Մի կողմէն ջուր անելէն, Ծառերին թուփ չը սընաց, Դարդիս դարման տանելէն*» (Բ, N 6բ): «*Յար, յար, յարսս քրներ ա, Հով ծաղի տակ քրտորներ ա, Հով, հով, հովը քրներ ա, Հունձ ա անում, բեգրեր ա*» (Գ, N 137):

Բազմաթիվ խաղերում մի շարք բուսանուններ ժողովրդի կողմից ընտրված են որպես խաղերգի բանաստեղծական տողը հանգավորելու միջոց: Հանգը «դաշնակավոր տարր լինելով հանդերձ՝ նաև ռիթմական նշանակություն ունի, այն է՝ նույն հանգերը կանոնավորապես և համակերպ կրկնվելով տողերի վերջում՝ ոտանավորի ռիթմական անդամատության հետ միասին ավելի զգալի և ցայտուն են դարձնում տողերի ամբողջությունը»³¹, - կարևորում է Մ. Աբեղյանը: Ժողովրդական երգերի անանուն հեղինակները արդեն իսկ Գողթան գուսանների ազատ տաղաչափությունը փոխարինել են հանգավոր տաղաչափությամբ: Օրինակ՝ կրկնակի կրկնությունն է առկա՝ «*Բաղես չորքկիւսը լոխ վարդ ա, Իմ յարը մի մագար մարդ ա*» (Գ, N 51): «*Վարենք, արտ անենք, Չարին դարդ անենք*» (Բ, N 4): «*Չորերս ի վեր հանդեր ա, Չուրը տունըս քանդեր ա*» (Բ, N 9գ): «*Ամպել ա բութա-բութա, Քո կերած կարմիր թուփ ա*» (Գ, N 93, N 96): «*Ամպը քրցել ա բութա, Կերածը կարմիր թուփ ա*» (Գ, N 97): «*Կերածըս կարմիր թուփ ա, Ինձ տվել են քեզ բութա*» (Գ, N 98): «*Կերածըս կարմիր թուփ ա, Յարիս աչքը կապուտ ա*»: «*Ամպել ա, երկինք մուր ա, կերածը կանաչ թուփ ա*» (Գ, N 99): «*Վարագա սար բացվե լալա, Եղունիկ բերի ջուխտըմ բալա*» (Գ, N 105, N 106): «*Աչքեր ունիս փիալա, Թըշերըդ կարմիր լալա*» (Գ, N 104): «*Լուսաւորչի ծառները Մատաղ անեմ գառները*» (Բ, N 2 բ): «*Ամեն ծառին մի փրջատ, Իմ աղջկա ումբը շատ*» (Գ, N 128, 138): «*Մաչքըդ պերակ շրմալ ա, Կոժըդ ծանդըր ճըմալ ա*» (Գ, N 111): «*Մարերը բարակ սեգ ա, Քաղել ես կակուղ բեգա*» (Գ, N 65. հանգերը՝ *թեգ ա*): «*Միբեղը գոխ է դառել, Իմ յարը դոխ է դառել*» (Գ, N 40):

Բուսաբանները հանգավորում ապահովելուց բացի, հաճախ դառնում են բանաստեղծական տողի տրամաբանական շեշտակիքներ: Այս հանգամանքը կարևորելով՝ Կոմիտասը գրում է. «Երաժշտութեան եւ լեզուի շեշտադրութեան օրէնքները սերտ կապ ունին իրարու հետ, երկուքին շեշտերն ալ, իրարմէ անբաժան ընթանալով, անքակտելի ներդաշնակութիւն պետք է ներկայացնեն»³²:

³¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ե, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1971, էջ 345:

³² Կոմիտաս Վարդապետ, Մի համեստ բանագոյ, Ուսումնասիրութիւններ և յօդուածներ, Գիրք Ա,

Ապա հավելում է, որ ըստ այսմ՝ «Նախ պետք է երգի խօսքերը լեզուական չափի վերածել, ապա հատուածների բաժանել, որպես զի լեզուի եւ եղանակի շեշտերն իրար համբուրեն»³³: Օրինակ՝ «*Գարնան բացուեց նոր լալա, Խումար բերեց ջուխտ բալա*» (Բ, N 27): «*Գագերի սուր փրշերը, Հերիք պատռեն իմ փէշերը*» (Բ, N 26):

Հետաքրքիր են շուտասելուկի նման ասվող հետևյալ շեշտակի կրկնատողերը՝ «*Ուլն էր թրփուն, Թուփն էր իգուն, Իգ Վարագայ, Տակն ա գուգայ // Տակն ա կու գայ, Վրբես կու գայ*» (Բ, N 33): Բանաստղում ռիթմն ապահովվում է **թուփ** և **այգի** բուսաբառերի արագ կրկնությամբ: Այս երգ-շուտասելուկում քանիցս կրկնվում է նաև *հող* բառը. «*Օձն էր հողուն, Հողն էր մարդուն*»:

«Բույս» հասկացությանը հարակից բառաշերտ են նշում՝ *բար, այգի >իկի, իգի //բաղ, փունջ,արտ, հերկ, կայ, հունձ, պարտեգ, հաց, դաշտ, հող, ակոս, ծիր տալ* («ակոս անել»), *ծրել* («վարել») և այլն: «*Առել եմ ձեռքս փունջը, Թագ եմ կացել էս քունջը*» (Բ, N 25): «*Իրար հետ բաղը գրնանք*» (Բ, N 27): «*Մեր կալի տեղը փոս ա, Քար կրթալեմ կրտասա*» (Գ, N 72): «*Հաջոնց կալը բոլորպար*» (Բ, N 27): «*Մեր կալատեղը դուզ ա, Ձեր կալատեղը դուզ ա, Վո թը կանա ինձի ուզա, Իմ գին հազար մանեթ դուզ ա*» (Գ, N 71): «*Գացեք, տեսեք՝ ով է կերել այգին*» (Բ, N 158): «*Արտ եմ արել, հասել ա, Ղարդու միջին բուսելա*» (Բ, N 159): «*Գիշեր փոր է դուս ելա, Թուխ ամպ անուշ կրցուր, Ցոլա՛, ցոլալուդ դուլ եմ, Սարերու դաստագուլ եմ*» (Գ, N 159): «*Նստած տեղիս քար չունիմ, Էրուած սրբտիս ճար չունիմ, Ա՛յ անօրէն, փուջ աշխարհ, - Բաղ ունիմ ու բար չունիմ*» (Բ, N 1դ):

Ծիր տալ, ծրել բայերը «Հորովելի»³⁴ տարբերակներում հանդես են գալիս որպես աշխատանքի գովերգության խորհրդանշաններ: «*Ծիր տուր, հա՛ ծրենք, Գարմիր խրնձոր տուն, Հացն եկաւ ուտենք: Հողը սևանայ, Ծիրա՛ն ջան, Ուսրդ հովանայ: Արտը շատ քար է, Սև հերկին աշէք*» (Բ, N 4): «Հորովելում» Ծաղիկ եզ հատկանունը, ինչպես նաև *ակոս* բառը հանդիպում են մի քանի անգամ: Ինչպես նկատում ենք, աշխատանքի խորհրդանիշ ընտանի կենդանուն ժողովուրդը տվյալ դեպքում անվանադրել է իր սիրած բուսատեսակ նշող *ծաղիկ* բառով:

Կարոս խաչին նվիրված ընդարձակ երգում հանդիպում են հետևյալ բուսանունները և *բույս* հասկացությանն առնչակից բուսաբառերը՝ *դաշտ* (6 անգամ), *խնձոր, գարի, թզենի, թուփ* («տերև»), *ճյուղ*, և դրանցով կազմված բառակապակցությունները՝ «*Բողէ ուրձէն խաչ շինեցին, Թզենի թփով փաթաթեցին, Խնձորներ ոսկի դարձուցին*», «*Քառսուն ճիւղ կտիր ոչխար ունիմ*»:

աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի և Մարինէ Մուշեղեանի, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Եր., 2005, էջ 268-269: Հմտ.՝ Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, հավաքեց Ռուբեն Թերլեմեզյան, Պետիրատ, Եր., 1941, էջ 192:

³³ Կոմիտաս Կարդապետ, Մի համեստ բանագող, էջ 269: Հմտ.՝ Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, էջ 193:

³⁴ Կոմիտաս Կարդապետ եւ Մ. Աբեղեան, Հազար ու մի խաղ, Ժողովրդական երգարան, երկրորդ լիսնեակ, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1903, № 4:

Այսպիսով, ուսումնասիրությամբ պարզեցինք, որ Կոմիտաս Վարդապետի և Մանուկ Աբեղյանի արդյունավետ համագործակցությամբ իրականացված ազգանվեր աշխատանքի շնորհիվ ի մի են բերված հայ գյուղաշխարհի պարզ երգերն իրենց տարբերակներով: «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանում ամփարված է ոչ միայն բարբառային հայերենն իր լեզվական ճոխությամբ, այլև փարթավ բուսաշխարհի հատկանշող բազմանուն բուսաբաներով: Բուսանուններն ունեն գործածության տարբեր հաճախականություն: *Խնձոր* և *ծիրան* մրգանունները, *վարդ* ծաղկանունը, *ծառ* և *ծաղիկ* ընդհանուր հասկացությունն ընդ բառերը աչքի են ընկնում բարձր հաճախականությամբ:

АЙКАНУШ МЕСРОПЯН – Функционально-семантическая характеристика названий растений, используемых в народном песеннике Комитаса Вардапета и Манука Абегиана.

– Исследование названий растений важно для общего изучения словарного запаса армянского языка, а также для распознавания растительности данной местности, языкового мышления населения, ареального диалектного языка, словосочетаний и фольклорных формулировок, некоторых реалий жизни и т. д. Сведения о флоре очень полезны для этимологии топонимов.

В результате исследования мы выяснили, что благодаря плодотворному сотрудничеству Комитаса Вардапета и Манука Абегиана простые сельские песни армянского народа объединены с их вариантами.

В народном песеннике «Тысяча и одна песня» нашли место диалектный словарный запас армянского языка и множество названий растений, характеризующих богатую флору Армении.

Названия растений имеют разную частоту употребления. С большой частотой выделяются названия плодов «яблоко» и «абрикос», название цветка «роза», слова, обозначающие общее понятие «дерево» и «цветок».

Ключевые слова: народная песня, название растения, диалект, фольклор, дерево, цветок, абрикос, яблоко, роза

HAYKANUSH MESROPYAN – Functional-Semantic Characteristics of Plant Names Used in the Folk Songbook of Komitas Vardapet and Manuk Abeghyan.

– The study of plant names is important for the general study of the vocabulary of the Armenian language, as well as to recognize the vegetation of a given area, the linguistic thinking of the population, the areal dialect language, phrases and folklore formulas, some realities of life, etc. Information about the flora is very useful for the etymology of place names.

As a result of the research, we found out that thanks to the productive collaboration of Komitas Vardapet and Manuk Abeghyan, simple rural songs of the Armenian people are combined with their variants. The folk songbook “A Thousand and One Songs” contains the dialect vocabulary of the Armenian language and many plant names that characterize the lush flora of Armenia. Plant names have different frequency of use. The names of apple and apricot fruits, the name of a rose flower, and words denoting the general concepts of “tree” and “flower” are highlighted with great frequency.

Key words: folk song, plant name, dialect, folklore, tree, flower, apricot, apple, rose